

Střední Evropa a její alternativy

Vítám, že tento projekt zvolil titul Mitteleuropa (s otazníkem), a ne asymetrický pojem Evropy středovýchodní, který je vlastně invalidní: chybí mu druhá noha, totiž pojem středozápadní, který užil poprvé, ale také naposled Oskar Halecki ve svém díle *The Limits and Divisions of European History* z roku 1950. Pojem středovýchodní Evropy přivolává přívlastek postkomunistická, který poukazuje k minulosti, nikoli k současnosti, neřku-li k budoucnosti. To svědčí prázdné mantře dekomunizace, připomínající někdejší odrakouštění, které však už po dvaceti letech bylo dávno *passé*. Frázovitý antikomunismus je ostatně jen karikaturou skutečného vyrovnávání a zpracování komunistické minulosti - na rozdíl od Německa, kde vyrovnávání s nacismem začalo až dvacet let po jeho pádu, vyrovnávání s komunismem začalo dokonce už před rokem 1989. Tím spíš je dnes již tento problém historizován a jeho těžiště se od oficiálně preferovaného souboje StB s disentem přenáší ke konfliktní symbióze strany a společnosti.

Ale od pojmu k obsahu: Střední Evropa je starý problém, jehož dnešku nejbližší je asi středoevropská diskuse, iniciovaná v 80. letech esejem Milana Kundery *Únos Evropy*; v roce 2010 autor sám navrhl změnit jeho titul výstižnějším *Unesená Evropa*. Tou mu byla právě Evropa střední, historicky i civilizačně svébytná část kontinentu, ne sice dokonale západní, ale určitě ne východní – příslušnost k sovětské či ruské sféře byla pro ni historickou abnormalitou.

Jakkoli se české intelektualitě, a ne neprávem, často vytýká nacionální omezenost, středoevropské téma, které ji překračuje, nebylo jí cizí a neznámé: řada autorů, počínající Palackým, Masarykem a Kaizlem nemá jen politického pokračovatele v Benešovi; ne náhodou se v intimních sovětských dokumentech koncept stále ještě svébytné lidové demokracie prvních poválečných let nazývá Benešovou formulí. Svě autory má toto téma i mezi odbornými historiky – jen namátkou: Dvorníkovo velké dílo o vzniku střední a východní Evropy, jeho antipod v Macůrkově *Dějepisectví evropského východu*, úvahy Hrocha a Petráně o severní a jižní střední Evropě raného novověku nebo obdobné úvahy Třeštíkovy nad raným středověkem či vynikající studie Pavly Horské o druhé, středoevropské zóně industrializace.

Středoevropská diskuse 80. let probíhala vlastně paralelně s velkou německou diskusí o německé zvláštní cestě (*Sonderweg*), oné ne-či protizápadní linie německého vývoje až k nacismu, která se odlišovala od normální cesty (*Normalweg*), za niž Blackbourn označil vývoj britský. Právě na to navazovalo několik mých studií, publikovaných v 80. letech v Německu; v nich byl navržen koncept *Sonderwegu* střední Evropy, jehož vrcholným dějstvím byl rok 1989 s jeho příznačným paradoxem: transformace diktatury státu a politiky nad ekonomikou připadla zde právě zase státu; přednesen v roce 1991 a pak publikován v berlínském *Wissenschaftskolleg*, setkal se i s lichotivým souhlasem Juana Linze.

V dřívější i současné literatuře o střední či středovýchodní Evropě se uplatňují dvě pojetí: první, široké, navazující na Masarykovu představu střední Evropy od Baltu po Jadran, jejíž rozsah převzal historik Joseph Rotschild a geograficky ztvárnil velký atlas Paula R. Magocsiho, druhé, užší, představované polsko-maďarsko(uhersko)-československou trojicí Piotra Wandycze, již vtiskl pozoruhodný smysl titulem *Cena svobody - dějiny jejího permanentního zápasu o svobodu i s jeho náklady a ztrátami*.

Sám bych se k Wandyczovi přiklonil s jedinou výhradou, že k této trojici historicky neodlučně patří též Rakousko – čtyřicet nebo padesát let jeho odlišnosti po II. válce není nic proti sto padesáti letům odloučenosti rozděleného Polska nebo dvěma stům letům odloučenosti Uher pod osmanským panstvím. Ve středoevropské diskusí byla ostatně argumentem pro i aktivní účast Rakušanů samých, zvláště pak Gerharda Buseka; z tohoto pohledu se rodí pocit, že bez jejich cenné účasti není sousedský Víšegrad úplný.

Považuji za nezbytné, aby historický i současný obraz střední Evropy byl spojen s oběma „křídelnými mocnostmi“ (Flügelmächte), Německem a Ruskem, jakkoli jejich historická i reálná role není stejná. Spjatost s Německem vždy byla a je mnohem hlubší a intenzivnější, a to tím spíš, že hnízdo ruského orla vždy bylo a dnes zase je od střední Evropy dál a nafta a plyn pošramocení jeho mocenských křídel zakrývá.

Osudy střeoevropské ideje a diskuse o ní nebyly však příliš šťastné. Výstižně o ní řekl Timothy Garton Ash, že tehdejší Evropou bloudila jak bezdomovec – ve stínu gorbymánie na Západě sotva registrovaná, komunistickými režimy pronásledovaná a v Německu odmítaná jako naivní utopie, narušující obtížně sjednávané německo-německé vztahy.

Prorokem ostatně nebyla ani doma a heslo Zpět (spíš mělo být vpřed) do Evropy jí už div že nevystavilo úmrtní oznámení, ačkoli právě tento cíl vytvořil nové pouto, zprvu kažené snad jen hloupoučkým českým premiantstvím. Z obzoru tedy střeoevropská idea přece jen zcela nezmizela a ještě nějakou dobou byla funkční jako kompenzace nové moci sjednoceného Německa – v Polsku a ještě víc v rozděleném Československu. Polsko-československá trojice, konfrontovaná s historickými účty vysídlenců v Německu, Rakousku i v Maďarsku, jednotou ovšem zrovna nepřetékala. Když však prezident Weizsäcker ocenil Havlovo gesto omluvy či politování a kancléř Kohl přešel Havlův návrh dvojího občanství, zbylo časem z generální restituice jen morální zadostiučinění a příhodný nástroj nátlaku. Po té, co velmoci stvrdily svá postupimská rozhodnutí, špěla tato historie ke konci oběma Deklaracemi a konečnou tečku za ní učinil vstup střeoevropských zemí do EU.

Po různých pokusech o Hexagonály a jiné jepice našla střeoevropská idea svou politicky institucionální podobu ve višegradském společenství; jakkoli se v EU různé aliance ani zdaleka netvoří jen na sousedství, tu a tam může být Višegrad užitečný, v nejhorším případě neškodný. Při všech svých vnitřních rozdílech není však střední Evropa umělou konstrukcí, ale historicky hluboko zakotveným celkem, který ani zdaleka není dán jen společným osudem pod sovětskou nadvládou. Ve své tisícileté historii se ovšem kontury tohoto regionu nejednou měnily – Jacques Le Rider jej také právem označuje za proměnlivý ansámbl. Tím spíš je nutné každé jeho vymezení brát jen grosso modo – přílišná přesnost je spíš nepřesností.

Střední Evropa se ostatně mění i v dějinách nedávných a též v současnosti. Minulostí se už stává i vzájemná neznalost, ne-li ignorance, kterou kdysi pranýřoval Peter Hanák. Loňskými sněhy jsou rovněž dávné spory, jakým byl Těšín mezi Čechy a Poláky; na druhé straně se dnes mezi Tuskem a Orbánem jen těžko hledá kdysi tak vyzdvihované zvláštní polsko-maďarské bližeství. Pokojně a s minimem konfliktů proběhlo rozdělení Československa a zůstává-li největší napětí mezi Slovenskem a Maďarskem, je spíš věcí politiků nežli národů.

Ve velké politice ovšem střeoevropská idea po roce 1989 už přestala hrát roli – základním problémem se stala Evropa a vstup do její unie a ještě předtím vstup do NATO, když padla alternativa zrušení Atlantického paktu a Varšavské smlouvy.

Cestu do Evropy nazval tehdy výstižně Ralph Dahrendorf slzavým údolím, při níž budou tyto země potřebovat hodně štěstí. Muška jenom zlatá však nepřiletěla: kromě odpisu částí polského a maďarského dluhu se neobjevila žádná startovní pomoc na způsob poválečného Marshallova plánu, ale jen Washingtonský konsensus, vlastně soubor neoliberálních knížecích rad, z nichž pomnutí právního rámce učinilo danajský dar. Kromě nepřipravenosti Západu byl asi hlavní příčinou hlavní klad sametové „refoluce“, onen zázrak pokojného průběhu této největší vlny vzniku národních států v evropských dějinách – všechny se do této doby rodily válkami a jejich důsledky. Na rozdíl od vždy nepokojného Kavkazu a Balkánu od nových národních států Západu žádná destabilizace vlastně nehrozila – proč se tedy víc angažovat?

Dlouhé čekání na vstup do EU, Česku osolované výhružkami z Bavorska a Rakouska, přece jen ubíralo na počátečním entusiasmu, a pro mnohé bylo spíš poznáním nutnosti, řečeno po marxisticku. Třebaže se v EU těžko pátrá po subsidiaritě směrem k národnímu státu (ostatně ani euroregionální subsidiarita žádná sláva není), nemyslím, že to je jeho konec a jeho role se nevyčerpává jen pouhou kulturně národnostní autonomií, aby se užil pojem starého austrosocialismu. Něco snad národní státy zможou v reálné ekonomice – s fixním kapitálem se tak snadno nemizí v daňových rájích, jak to v sekundách činí spekulace zfinancionalizovaného kapitálu. Nedávno dokonce i CIA národním státům pro nadcházející jedno, dvě desetiletí předpověděla životnost - a není divu: ve chvíli krize jsou dobré, aby spekulanti finanční oligarchii s jejími privátními zisky, socializovala ztráty – kolik sociální se přidává bohatcům a kolik bere chudým, ba dokonce i bohatším z nich, pokud se nevzbouří jako lékaři! A veřejnosti zbývá jen role diváků tragikomického spektaklu neoliberalní doktríny, jež volá po snížení státních dluhů a zároveň je zvyšuje nynějšími finančními intervencemi - *contradictio in adiecto par excellence*.

To ovšem nic nemění na tom, že tváří v tvář globální moci finanční oligarchie je každý z národních států bezmocný a před rozsudky jejich samozvaných ratingových agentů se premiéři klepou anebo za přidání křížečku hrabou před národem nožičkou jako náš premiér; aspoň že prý je pan prezident nečte. Ačkoli při vzniku krize dopadli ratingové jako kremlologové v roce 1989, stylizují se a jsou stylizováni do neomylnosti horší, než byla papežská z roku 1871.

V globálním světě je EU přece jen silnějším partnerem, i když její ředitelství své spojenectví s oligarchií opouští jen ve stavu nejvyšší nouze, když už nemá na další sanace a když si banky vynucují zvýšení úroků státních dluhopisů a mají z toho nový zdroj zisků. Je otázkou, zda se EU podaří, aby se na sanaci Řecka et consortes podílel i privátní kapitál, ale nějaké nadšení toto pozdní prozření ředitelstva unie rozhodně nebude - spíš než poznaná nutnost je to menší zlo, ale velké dost, aby se důrazně kritizovalo.

V této chvíli však asi nic jiného nezbyvá i Středoevropanům - těm, kteří mají euro, i těm, kteří je nemají. V případě odsunu na okraj Evropy druhé rychlosti nás nezachrání ani jakási zóna volného obchodu, která už jednou neuspěla, tím méně pak Orbánův a Kaczyňského zbytek z rozpolceného středoevropského sdružení, od něhož raději dál. To je ostatně spojeno s hrozbou perspektivou politickou, s nástupem extrémní populistické a autoritární pravice. Právem před tím političtí analytici varují a mají pro to i silné argumenty historické - právě z dějin střední Evropy: z krize 30. let vzešel nejprve německý nacismus i autoritární režimy všech ostatních zdejších zemí s výjimkou Československa; ve stejné době sice krystalizovala lidová fronta ve Francii, ale k moci přišla později a možná i proto neuspěla.

V zásadě se však obdobná konstelace rýsuje i v současnosti: v občansky chudobné a vyprázdněvané demokracii se neobjevují jen pravicové extrémní, ale i druhá alternativa občanských demonstrací rozhořčených, mezi nimiž holé lebky neonacistů nevidno. Jakoby se tu rýsovaly živé zárodky nového, občanského lidu Evropy, o jehož předchůdcích zpívali V+W v Baladě z hadrů: „A vůbec, velkomožní páni, / přijďte se na nás podívat, / vy páni, kteří jste tím vinni, / že bída z lidí vlky činí, / že vlky z lesů žene hlad. / Myslete si, že jsme jen lůza, / že se nás nemusíte bát. / Jednou však popadne vás hrůza, / až pod okny vám budem rvát: / Hej, křečkové a bařtipáni, / je čas, budeme účtovat.“

Naskýtá-li se tu i analogie s 60. lety, pak nikoli analogie květinových dětí nebo pseudorevoluce části studentů s rudými Maovými knížkami, ale spíš analogie s tehdejšími civilním, občanským odporem v komunistických zemích od Pražského jara, Solidarity až po rok 1989, jimž ostatně předcházeli Ghándí a Martin Luther King. Občanská společnost nejsou jen spolky, nadace a neziskovky, a nejsou to dnes už také zprivatizovaná a poslužná média, ale právě programově pokojná okupace Wall Streetu a její evropské obdoby.

Možná je to marná naděje, hnutí má sice pozoruhodný nástroj mobilizace ve světových informačních sítích, ale působí (zatím?) jen v národních rámcích, bez pevných organizačních struktur může vyšumět a může být i zprivatizováno a zkomercializováno, ale jako spojence, oporu a také protiváhu tea partys je pochopil a ocenil i Barack Obama, ba jednu chvíli s platonickou opatrností dokonce i nejvyšší evropský hofrát Barosso – že by tu na okamžik oživil svou někdejší radikální studentskou minulost?

Pravidelné volby, jakkoli penězi a reklamními agenturami stále víc manipulované, zůstávají ovšem jádrem demokracie, ale ta se nikdy neobešla bez občanské společnosti, jejíž aktivita a bojovnost je tou pravou alternativou současnosti - také pro střední Evropu, má-li podle Piotra Wandycze být jejím historickým smyslem permanentní zápas o svobodu.

Jan Křen

Příspěvek přednesený na česko-rakouském symposiu Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept 26. 10. 2011